

Проблеми
філософії, історії та
теорії міжнародного
права

Ольга Буткевич

Дослідження історії міжнародного права фахівцями кафедри міжнародного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка: до 170-річчя кафедри.

У статті аналізується формування і розвиток української науки міжнародного права та її особливості у XIX-XX століттях. Показано як українськими вченими висвітлювалися найбільш проблемні аспекти міжнародно-правової теорії - питання виникнення та історичного розвитку міжнародного права.

An article studies formation and development of Ukrainian international-legal science and its peculiarities in XIX-XX centuries. It investigates how Ukrainian scientists highlighted the most difficult problems of international legal theory - issues of formation and historical development of this law.

Найбільш повно оцінити ту чи іншу національну науку або доктрину можна через аналіз того, яким чином у ній висвітлюються самі суперечливі аспекти теорії відповідної теоретичної дисципліни. Для міжнародно-правової науки такими дискусійними питаннями завжди були проблеми його історії, передусім – аспекти його походження і становлення, аналіз його особливостей і розвитку у докласичний (стародавній та середньовічний) період. Спробуємо дати загальну характеристику розвитку вітчизняної науки міжнародного права через розкриття його історичних аспектів вченими кафедри міжнародного права Київського університету.

Не секрет, що наука історії міжнародного права сприймалася більш неоднозначно, аніж інші галузі його теорії. Одні дослідники (переважно представники загальної теорії права і послідовники остінівсько-хартівського трактування міжнародного права) не приділяли їй належної уваги внаслідок того, що й саме міжнародне право не визнавали. Інші – переважно представники позитивістського напрямку у праві (у тому числі – в міжнародному) підходили до його вивчення з дещо абстрактної точки зору – за якою історичний розвиток не є суттєвим елементом для розуміння права (таким для позитивістів виступає діючий (чинний) у даний час закон (для міжнародного права – договір). Треті дослідники, якщо й приділили певну увагу питанням історії міжнародного права, то були не в змозі у більшості своїй позбутися існуючих загальноправових догм, поглядів і теорій, які часто не співпадали з історичним міжнародно-правовим розвитком. Для всіх учених, усіх напрямків найбільш складним виявилось дати об'єктивну оцінку історії міжнародного права (передовсім – його докласичній історії), зокрема питанням його виникнення і первинного становлення.

Серед найбільш проблемних (або невивчених) аспектів історії міжнародного права можна відзначити: 1) невизнання існування міжнародного права давнини і датування його появи періодом після Вестфальського миру 1648 р.; 2) перебільшено статичний (державницький підхід до історії розвитку цього права; 3) заперечення існування міжнародного права у позаєвропейських і нехристиянських регіонах світу; 4) підхід до історії міжнародного права із суцільно позитивістських позицій, які не дозволяють виявити його особливості у докласичний період та ін. як переваги, так

БУТКЕВИЧ Ольга Володимирівна,

доктор юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

і неоліки історичної науки міжнародного права були характерними для українських вчених. Втім вони завжди приділяли увагу цьому питанню, і, навіть, з різних його аспектів стояли на досить прогресивних позиціях.

Дуже небагато вчених (і переважно видатних юристів) розуміли необхідність аналізу історичного розвитку міжнародного права для розуміння його сутності і сучасного стану. В цьому завжди на прогресивних позиціях стояли вчені Київського університету, а саме вивчення історії міжнародного права і зокрема питання про його походження було пріоритетним для школи його кафедри міжнародного права.

Викладання науки загальнонародного права введено Єдиним університетським Статутом 1835 р., а з 1863 р. – цей курс перейменовано в курс міжнародного права. Історія загальнонародного права почала викладатись в Київському університеті Святого Володимира з 1842 р. його ректором К.А.Неволіним, а через 140 років в цьому ж університеті вперше в СРСР започаткують курс «Історія міжнародного права».

В науці міжнародного права дослідження до класичної історії цього права знайшли своє відбиття в працях В.Александренка, К.Неволіна, О.Ейхельмана, В.Незабитовського, В.Даневського, І.Іванівського, П.Казанського, В.Лешкова, О.Лохвицького, Д.Каченовського, А.Стоянова, Г.Бараца, В.Грабаря, та багатьох інших українських чи тісно пов'язаних з Україною вчених. Наприкінці ХІХ ст. практично всі більш – менш відомі, не говорячи вже про видатних юристів – міжнародників не оминали питання історії міжнародного права. Хоча й рідко вони присвячували йому окремі роботи, а частіше згадували у курсах, підручниках з міжнародного права та в роботах по його загальній теорії.

К.Неволін (1806 – 1855) вважається видатним російським вченим (в основному він навчався і працював в Москві і С – Петербурзі та одним часом у Берліні). До України він дійсно має те відношення, що протягом 1834 – 1843 рр. після його повернення з Берліну працював професором Київського університету Св. Володимира. Саме на цей період припадає його робота над вивченням історії права (хоч опубліковані більшість з його історичних праць будуть потім – у С – Петербурзі), і цікавий він тим, що автор представляв історико – позитивістський напрям в науці.

Більшою мірою сфера його інтересів полягала в історії російського права. Їй присвячено і його ґрунтовну працю – «Енциклопедія законодавства», II том якої містить відомості і аналіз міжнародно-правових аспектів (Історію законодавств різних народів - починаючи від стародавніх греків); а одна з глав II – тому спеціально присвячена «Зовнішній історії Європейського народного права». Автор вважав за необхідне аналізувати розвиток правових інститутів, у тому числі міжнародно-правових, починаючи з моменту їх зародження і протягом їх становлення та розвитку: «Починаючи з самого першого зародку законів, з самих простих, грубих законодавств, вона (історія права) поступово підвищується до законодавств найдосконаліших»¹.

К.Неволін, як представник свого часу не бачив можливості існування міжнародного права без існування держави, але в той же час він стверджував, що вона існувала завжди, відтак і право є поняттям постійним: «Історія очевидно дійсно показує нам існування держави в усі часи. На самих перших листках її в самих віддалених її періодах, куди тільки й може досягнути наш погляд, нам являються вже держави і ми, переходячи у часі від однієї держави до іншої, не можемо на жодній зупинитися, як на самій першій, ми не знаємо часів, коли б не було держави.»² Тут ми зустрічаємось із характерним підходом дослідників: оскільки вони не могли заперечити існування міжнародного права наприклад в стародавній період (перед обґрунтованими свідченнями міжнародно-правової практики), а існування права без держави ними не визнавалось, то вони підходили від протилежного – підганяли під поняття держави спільноти, що брали участь в таких міжнародно-правових відносинах (месопотамські міста, єгипетські номи, грецькі поліси та ін.).

В роботі автор також звертається і до суспільного життя недержавних, племенних народів, сучасних йому (племен південної Америки, Африки, Австралії). Їх суспільні і міжнародні відносини він розглядає в дещо спрощеному вигляді, а інколи й зовсім наївно, що проте є характерним для європейських дослідників того часу (див. с. 20 – 46).

Велике місце в роботі приділено й дослідженню історії міжнародно-правової науки. Автор з жалем зазначає, що це питання залишилось мало вивченим у науці, і не повно висвітленим (с. 2). Науку міжнародного права він Поділяє на два періоди в залежності від переважання природно – правової або позитивістської концепції: 1) від Г.Гроція до І. Мозера і 2) від І. Мозера до свого часу.

Учень К. Неволіна видатний вітчизняний юрист – міжнародник В. Незабитовський (1824 – 1883 рр.; з 1853 р. – завідувач кафедрою загальнонародного права Київського університету Св. Володимира) хоч і не займався виключно історією міжнародного права, але приділяв їй належну

увагу. Він наполягав на необхідності вивчення історії міжнародного права для ліпшого розуміння його інститутів і закономірностей розвитку. Автор звертався до аналізу міжнародного права стародавнього періоду в своїх дослідженнях окремих його принципів, інститутів чи цілої системи. Це тим більш важливо для нього, оскільки проф. В.Незабитовський не обмежувався окремим галузями міжнародного права, а досліджував практично всі інститути, галузі, принципи міжнародного права, історію, теорію права, цивільне право тощо. Про різносторонність його правових інтересів свідчить повна збірка його творів, де зібрані роботи по історії російського права, історії науки міжнародного права, теорії міжнародного права, право війни, правові аспекти міжнародного балансу сил та ін³.

Аналізуючи закони та звичаї війни сучасного йому міжнародного права («обираю предметом нинішні звичаї війни»), проф. Незабитовський звертався до історичного огляду їх становлення (до речі він один із небагатьох дослідників свого часу заперечував тезу про безмежжя насильства і війн у стародавній період). Це він доводив тим, що в давнину і в середні віки воювали холодною зброєю, а тому війни були нетривалими і мало кровопролитними⁴.

Генезис міжнародного права автор виводив з *jus gentium*. Проте в короткому огляді історії міжнародного права («Ідея права у відносинах між державами складає предмет особливої науки – Міждержавного Правознавства»⁵) автор стверджує, що хоча система сучасних міждержавних відносин європейських держав склалась у середньовіччі, то право, яке їх регулює має більш давнє коріння (принаймні у своїх принципах і засадах). Йому ж належить і новаторство у вживанні терміну «міждержавне» замість «міжнародного» права (після В.Незабитовського цей термін активно підхопили інші вчені)⁶.

В.Незабитовський висунув теорію, за якою МП його періоду є суцільно міждержавним. Втім фактори у міжнародному житті (зокрема звернення до захисту осіб під час війни, поява і активне функціонування міжнародних організацій, в цілому інтернаціоналізація багатьох сфер життя) призведуть до встановлення міжнародно-правової системи в усій сукупності її суб'єктів. В.Незабитовський, вважав, що міждержавне право починає переважати лише на певному етапі розвитку міжнародного права (у Середньовіччі). Але, публіцисти, вважає він, помилково замінили ним усе міжнародне право, ототожнивши те, що є головним у цьому праві (міждержавні відносини) з усім міжнародним правом. При цьому дослідник вважав, що по-перше, до етапу Середньовіччя, коли воно утвердилось, як міждержавне, міжнародне право вже пройшло тривалий період розвитку (протягом якого держава була лише одним із багатьох його суб'єктів). По-друге, навіть ставши міждержавним, міжнародне право, всупереч твердженням позитивістів, не позбулося своїх не державницьких властивостей, що історично склалися до цього етапу. На думку В.Незабитовського «публіцисти дивилися на державу переважно, як на одиницю і непомітно перейшли природну межу в судженнях про подібність і різницю між особистістю і державою ...В міждержавному праві думка про державу, як особистість, призвела до роз'єднання держав, замість того, щоб зв'язати їх міцним союзом. Всі ці помилки можна звести до однієї: публіцисти залишили поза увагою думку про союз загальнонародний. ...При заснуванні науки МП думка про союз загальнонародний не була зовсім чужою теорії. Міждержавне право зазвичай звалось *jus gentium*. Цей термін запозичений з римської юриспруденції. Під цим терміном публіцисти розуміли два елементи: 1) право міждержавне, яке визначає відносини держав, як політичних одиниць, і 2) право загальнонародне, тобто право усіх людей, пов'язаних спільними звичаями, спільним рівнем цивілізації і визнанням в людині людської гідності не залежно від політичного поділу по державах. З плином часу, *jus gentium* переходить у суто міждержавне право. Попередній термін поступається іншому – *jus internationale*. Думка про союз загальнонародний зникає, а відносини загальнонародні губляться і зникають у відносинах державних. Право міждержавне і право загальнонародне – дві окремі сфери. Відокремлення цих сфер є безумовно успіхом. На жаль, справжнього відокремлення не видно у публіцистів, які займаються міждержавним правом. У них право загальнонародне поглинуто, так би мовити, правом міждержавним і принесено йому в жертву».

Величезний внесок у дослідження історії міжнародного права зробив його учень і наступник на посаді О. Ейхельман (нар. 1854 р.), який, до речі вважав В. Незабитовського «самим глибоким мислителем в науці міжнародного права».

Проф. О.Ейхельман висловив прогресивну на той час думку, що міжнародне право існує від часу існування міжнародного суспільства (будучи прихильником концепції «де суспільство там і право»)⁷. Не заперечуючи внесок європейської цивілізації у розвиток системи міжнародного права, він не перебільшував його ролі. В своїх начерках з лекцій по міжнародному праву О.Ейхельман дає короткий огляд його історії (с. 25 – 32). В ньому він стверджував, що «розвиток міжнародного

права є одним із законів історії людства» (с. 25). Проте безпосереднє коріння сучасного міжнародного права він вбачав у половині середніх віків. Появу і розвиток міжнародного права проф. О.Ейхельман ставив у залежність від критеріїв появи чи зміни відповідних принципів міжнародного права. Хоча й будучи чистим позитивістом, він вважав, що на розвиток міжнародного права впливають не стільки укладені міжнародні договори (їх він розглядав у зв'язку з принциповими новаторськими засадами міжнародного права, що містилися в них), а зміни в самих принципах міжнародного спілкування держав.

Великий вплив на розвиток міжнародного права, на думку автора здійснило Християнство (с. 25), а аналізуючи подальший його розвиток, з кінця XVIII ст. автор (взагалі не схильний пов'язувати історичний розвиток міжнародного права з переважанням того чи іншого регіону) говорить про «утворення нового американського політичного світу» (с. 31).

Крім цієї роботи автор видав низку праць, присвячених історії міжнародного права (хоч в основному предметом його інтересів було право війни): з історії дипломатичних відносин Росії XVIII ст., з історії права війни (в основному періоду Середньовіччя), робота «До питання про історію міжнародного права і літератури». Київ. 1885р. та ін.

За радянських часів було зроблено небагато досліджень історії міжнародного права в українській науці. Проте, тут слід вказати на праці проф. І.Лукашука, який, добре розуміючи існування прогалини в міжнародно-правовій науці, писав про необхідність звернення до цієї дисципліни.

У розробленому кафедрою міжнародного права Київського університету 1971 року підручнику з міжнародного права⁹ окремий розділ присвячено його історії. Тут знаходимо цілком слушну думку, що «матеріальні і літературні пам'ятки рабовласницького суспільства свідчать про те, що вже ця епоха мала і знала своє міжнародне право... регулярні міжнародні відносини тих часів здійснювались лише між порівняно невеликою кількістю держав певного географічного району.» (с. 30). Хоча й відповідаючи загальним засадам радянського бачення історії міжнародного права дана робота є безумовно цікавим доповненням до вивчення предмету.

Цікаво звернути увагу на концепцію «передісторії міжнародного права» професора І.І.Лукашука. В ній він визначає виникнення його зародків у стародавній період, який можна назвати перед правом чи пер історією права, сама ж система цього права є продуктом Середньовіччя. «Міжнародне право, - писав він, - як і внутрішнє, виникає одночасно з державою... Міжнародне право, як юридичний засіб регулювання міждержавних відносин знаходить визнання в практиці держав лише в кінці середніх віків»¹⁰. Для підтвердження своєї позиції автор пропонує досить загальні фактори появи міжнародного права: «необхідно, щоб міжнародні відносини досягли вельми високого рівня розвитку, за якого суверенні держави усвідомлюють необхідність в ім'я своїх національних і інтернаціональних інтересів підкоритись нормам, які мають юридичну силу»¹¹.

В цілому у радянський період наука міжнародного права змушена була слідувати загальним ідеологічним постулатам. Це не могло не вплинути на розгляд історії міжнародного права. Так, проф. Василенко говорить що, «категорія «суспільно – економічна формація» – найважливіший підсумок наукового матеріалістичного осмислення закономірностей суспільного життя ... Тому дана категорія є надійним інструментом дослідження процесу руху людства від однієї сходи́ни суспільного розвитку до іншої, від первіснообщинного ладу через антагоністичні формації – рабовласницьку, феодальну, капіталістичну – до комунізму.»¹² Проте і тут автор не пропонує яких-небудь суттєвих факторів виділення типу міжнародного права згідно з тією чи іншою формацією, задовольняючись доволі загальним твердженням про те, що «міжнародне право не залишається одним і тим же, незмінним, раз і назавжди даним для всіх історичних епох. В своєму розвитку воно пройшло довгий і складний шлях, терплячи якісні та кількісні зміни. Рівень прогресу міжнародного права в кінцевому зумовлений закономірностями розвитку змінюючих одна одну суспільно – економічних формацій. В умовах кожної наступної формації з'являлись якісно нові міжнародно-правові норми та інститути, необхідні для обслуговування відносин між державами вищого історичного типу.»¹³

Далі автор подає свій погляд (який втім є характерним загалом для радянської доктрини) на причини зміни історичних типів міжнародного права: «Розвиток міжнародного права проходив в різних умовах буття і взаємодії держав, детермінованих в кінцевому рахунку способом виробництва, властивим відповідній суспільно-економічній формації.»¹⁴

В цілому відбиваючи загальні тенденції теорії міжнародного права, українська наука (зокрема її київська школа) мала й свої традиційні особливості. Її відмінністю було швидке реагування на

проблеми теорії цього права, однією з яких, безумовно є проблематика його історичного розвитку. Тому для цієї школи був характерним інтерес до історичної науки міжнародного права.

¹ Неволін К.А. Полное собрание сочинений. Том второй: Энциклопедия законовещения. Вторая половина особенной части. Спб., 1857. – С.1

² Неволін К.А. там же. – С.6

³ Незабитовский В.А. Собрание сочинений. Киев. – 1884. – 369 С.

⁴ Незабитовский В.А. Международные обычаи во время войны. В кн.: Собрание сочинений. Киев. – 1884., с. 150

⁵ Незабитовский В.А. Учение публицистов о межгосударственном владении. Разсуждение на степень доктора политических наук. В кн.: Собрание сочинений. Киев. – 1884. – С. 103 - 146

⁶ Див. про це: Буткевич В.Г. Походження терміна «міжнародне право» // Український Часопис міжнародного права № 1. 1994. – С. 8 – 9

⁷ Ейхельман О. Очерки из лекций по международному праву. Второе дополненное издание. Киев. Типография И.И.Чоколова. 1905. – С. 25

⁸ Возникновение и становление международного права. – Международные отношения и международное право // Вестник Киевского Университета, № 18, 1984. – С. 25 – 32

⁹ Міжнародне право. / Під заг. Ред. Лукашука І.І., Василенка В.А. К.: «Вища школа», 1971. – 378

¹⁰ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. - М.: Изд - во БЕК,1996.-с.40.

¹¹ Там же, - с.40-41

¹² Василенко В.А. Основы теории международного права. – К.: Вища шк. Головное изд – во, 1988, с.5

¹³ Василенко В.А., там же, с.6

¹⁴ Василенко В.А., там же, с.20